

FLOAREA DE LOTUS – UN ORNAMENT BIZANTIN AL LEGĂTURILOR VECHI ROMÂNEȘTI

Luminița KÖVARI

Résumé: La reliure des plus anciens manuscrits slaves de la Bibliothèque de l'Académie Roumaine est un exemple de style byzantin qu'on peut reconnaître au niveau technique, structurel et décoratif. Parmi les ornements de cet inventaire spécifique, le lotus (le bouton de lotus) est un motif particulier par la fréquence de son apparition, par la variété des formes et, de plus, par sa valeur de symbole religieux dont l'origine remonte à l'Égypte ancien. Son ancienneté et ses multiples métamorphoses à travers les époques et les cultures ont raffiné ses formes et ont enrichi ses significations, un héritage complexe que l'art byzantin a utilisé pour exprimer la nouvelle vision chrétienne.

L'article présente quelques exemples de la typologie de l'ornement observable dans les reliures des manuscrits réalisées ou conservées en Moldavie et en Valachie, variantes qui attestent, en même temps, le caractère byzantin de l'ornementation et le spécifique roumain de son actualisation. Pour la comparaison avec d'autres versions du motif lotiforme, on a illustré son trajet sinueux par une sélection très restreinte de ses occurrences dans divers domaines artistiques (céramique, architecture, mosaïque, miniature des manuscrits).

Mots-clés: reliure byzantine, manuscrits slaves, bouton / fleur de lotus, ornement, Bibliothèque de l'Académie Roumaine

Stilul bizantin al legăturilor monastice românești se remarcă nu numai în elementele de structură (coaserea caietelor și decupajul de tip grecaj, cotorul rotunjit fără binduri, atașamentul corpului volumului la tăbliile de lemn ori capitalbandul brodat prin care se realizează evazarea capetelor cotorului), ci și în sistemul de ornamentație al cuverturii de piele. Inventarul ornamentelor presate la rece constituie de fapt un limbaj simbolic aparte, prin care se transmite un mesaj non-textual, în care se regăsesc, în expresie vizuală concentrată, câteva dintre ideile creștine fundamentale: Iisus – Cuvântul lui

Dumnezeu, forța energiilor divine, împărtășirea din trupul și sângele cristic, reînvierea creștinului mântuit prin credință.

Lista acestor ornamente, nu foarte amplă, include elemente care compun decorul vechilor legături monastice realizate în toate spațiile aflate cândva în Imperiul bizantin sau în aria de influență a acestuia, vreme de mai mult de un mileniu: cercurile concentrice, vița-de-vie stilizată, uneori până la geometrizare, driada, rețeaua de crini, trefla, bobocul de lotus, florile cu cinci petale, reflex al stilului *flower petal* din miniatura manuscriselor, acvila bicefală, leul, câinele, dragonul sau scenele de vânătoare. Niciunul dintre aceste motive nu este o creație nouă a artei bizantine, ci sunt elemente străvechi provenite din culturi diverse (egipteană, elină și elenistică, romană, coptă, sasanidă), preluate de lumea bizantină, care printr-o nouă contextualizare, le-a resemantizat, încărcându-le cu sensurile noii credințe creștine. Din vechile conținuturi au fost păstrate numai acele elemente de sens de mare generalitate, indicând caracteristici ale divinității aproape din orice loc și din orice timp: imposibilitatea reprezentării divinității (de aici, caracterul non-figurativ al ornamentelor), eternitatea și capacitatea de regenerare, energia divină ca sursă a vieții.

Dintre ornamentele fitomorfe, bobocul de lotus este elementul care, în spațiul românesc și balcanic slav, și-a estompat cel mai mult identitatea, fiind eronat identificat, chiar și în literatura de specialitate, cu un motiv floral autohton, ghiocelul¹.

Numeroase studii dedicate tipologiei decorative a legăturii bizantine consacră însă termenul de „boboc de lotus” / „lotus” / „floare de lotus” pentru denumirea acestui ornament, începând cu lucrările Berthei Van Regemorter², care pune bazele cercetării moderne în acest domeniu, identifică și analizează în detaliu toate componentele de construcție, tehnică și ornamentație ale legăturii bizantine și stabilește astfel o metodă, o terminologie, clasificări, localizări și datări preluate – și pe parcurs corectate sau completate – de toți cei care i-au urmat (printre alții, Jean Irigoin, cu care a și colaborat, Paul Canart³, Linos Politis⁴, Carlo Federici, Kostantinos Choulis, Piccarda Quilici⁵, D. Grosdidier

¹ Livia Bacăru, *Vechi legături de cărți românești. Introducere în istoria legătoriei din România*, în „Studii și cercetări de bibliologie”, XIII, 1974, p. 57, Pl. I-II. Aceeași identificare mi-a fost comunicată de Romyana Decheva, conservator la Centrul de Studii slavo-bizantine „Prof. Ivan Dujčev” din Sofia, în anul 2016.

² B. Van Regemorter, *La reliure byzantine*, în „Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art”, XXXVI, nr. 1-2-3-4, 1967, p. 135, 137, pl. XX – 22, 22a, b.

³ P. Canart, *Les reliures des XVe-XVIIe siècles parmi les Vaticani Graeci 1487-1962*, în „Studi e Testi”, 284, 1979, p. 159.

⁴ L. Politis, *To Vivliographiko ergastērio kai hē Vivliothēkē tēs Monēs Prodromou Serrōn*, în „Serraika Chronika”, 8, 1977, pl. 1, 2.

de Matons și Ph. Hoffmann⁶, François Vinourd⁷, Immaculada Perez Martin, Annaclara Cataldi-Palau).

Vorbind despre felul în care stilul bizantin al legăturii manuscriselor grecești a fost preluat de legăturile manuscriselor armenești, siriene sau slave, B. Van Regemorter remarcă relația directă a acestora din urmă cu vechile codice grecești (*Les manuscrits cyrilliques ont une décoration qui découle directement des reliures grecques*⁸), sugerând totodată importanța manuscriselor slave în păstrarea și transmiterea tiparelor ornamentale ale legăturii bizantine, de fapt a unui cod artistic complex și unitar, identificabil în toate domeniile artei bizantine. Cercetătoarea remarcă totodată preferința pentru utilizarea bobocului de lotus, în numeroase și diverse variante, în ornamentul legăturilor realizate în spațiul balcanic, rus sau aflat sub influența slavă⁹.

Aceste caracteristici au putut fi evidențiate și analizate în cadrul unei ample cercetări efectuate asupra unui corpus de peste 260 de volume, cuprinzând manuscrise slave (în majoritate), românești, precum și tipărituri vechi românești, din secolele XV – XVII, păstrate în colecția Bibliotecii Academiei Române. Au fost urmărite în exclusivitate aspecte ale ornamentației legăturii: schemele decorative generale, inventarul ornamentelor (fiarelor mici) non-figurative (fitomorfe, zoomorfe și geometrice), cu tipuri și variante ale acestora, stabilirea unei eventuale specificități pentru fiecare provincie românească, evidențierea conservării unor vechi ornamente bizantine în atelierele românești, până târziu, la începutul secolului al XVIII-lea.

Bobocul de lotus este inclus în compozițiile decorative a peste 200 de volume din totalul celor selectate, legăturile fiind realizate în ateliere din toate spațiile românești, pe durata celor trei secole. Motivul floral este utilizat cel mai adesea ca ornament individual, plasat *à semis* în câmpul panoului central, împărțit în romburi, triunghiuri ori dreptunghiuri (fig. 1), poate marca și

⁵ C. Federici, K. Choulis, P. Quilici, *I ferri impressi sulle coperte delle legature*, în „Bollettino del Istituto Centrale della Patologia del Libro”, nr. 40, 1986, p. 81; v. și K. Choulis, *Further Notes on the Bindings and Rebindings of the Manuscripts from the Monastery of St. John Prodromos at Serres...*, în *Bibliologia 31A – The Legacy of Bernard de Montfaucon: Three Hundred Years of Studies on Greek Handwriting*, Brepols, 2010, p. 381, 387, 389.

⁶ D. Grosdidier de Matons, Ph. Hoffmann, *Une groupe de reliures byzantines provenant du monastère de Kastamonitou*, în „Bollettino del Istituto Centrale della Patologia del Libro”, nr. 44-45, 1990-1991, p. 334.

⁷ D. Grosdidier de Matons, Fr. Vinourd, *Description d'une reliure byzantine: techniques et matériaux*, în *Bibliologia 31A – The Legacy of Bernard de Montfaucon: Three Hundred Years of Studies on Greek Handwriting*, Brepols, 2010, pl. 1, 2

⁸ B. Van Regemorter, *op. cit.*, p. 104.

⁹ *Ibidem*, p. 135.

unghiurile delimitate prin intersectarea liniilor triple care trasează schema generală a decorului (fig. 2, 3) sau, foarte rar, alcătuiește benzi decorative prin dispunere succesivă în interiorul chenarelor (fig. 4, 5). Reluat în jurul unui punct de intersecție, poate compune medalioane asemenea unei bogate inflorescențe circulare sau medalioane cruciforme, cu o semnificație creștină evidentă (fig. 6).

Reprezentarea este una esențializată, cel mai adesea având aparența unei corole cu trei petale, lanceolate sau rotunjite, susținute pe un caliciu (cerc sau cercuri concentrice). Forma „petalelor”¹⁰, deschiderea în evantai a acestora și dimensiunile determină diverse subtipuri, ce pot constitui importante indicii pentru identificarea provenienței și pentru datarea legăturii.

În corpusul volumelor provenite din Moldova, se disting câteva grupe stilistice cu caracteristici bine conturate. De exemplu, manuscrisele dăruite Schitului Hangu, între 1640 și 1647, de ceașnicul Gheorghe Coci, fratele domnitorului Vasile Lupu, prezintă în decorul legăturilor un boboc de lotus cu un desen simplu, foarte stilizat, redus la detaliile esențiale, însă diferențe aproape insesizabile (forma petalelor, deschiderea inflorescenței, dimensiunea caliciului circular) permit delimitarea altor subclase (fig. 7): **a)** ms. sl. 50, 51, 61, 62; **b)** ms. sl. 57, 64, 759; **c)** ms. sl. 54, 58.

O altă variantă lanceolată (fig. 8), particulară prin deschiderea mai amplă a petalelor și forma triunghiular echilaterală a florii, este observabilă în legăturile câtorva manuscrise copiate în Moldova (fig. 8), provenind de la Mănăstirea Neamț (ms. sl. 92, 105, 106, 120, 160, secolele XV – XVI) și de la Muzeul de Antichități (ms. sl. 180, 188, 198, secolele XVI – XVI).

Corola triunghiulară (fig. 9) cu aceeași deschidere (11 mm), dar mai alungită și cu un caliciu aproape punctiform, caracterizează bobocul de lotus din ansamblul decorativ al legăturilor manuscriselor 231 (1578), 297 (secolul XVI) și 302 (secolul XV), fără proveniență precisă, intrate în colecția Academiei prin donația Muzeului de Antichități.

Din gama longiformă, se distinge prin dimensiuni (17 mm, față de 12 mm pentru tipul anterior, fig. 10) versiunea utilizată pentru manuscrisele 195 și 242, de secol XVI – XVII, a căror proveniență este, de asemenea, incertă, cunoscându-se numai ultima instituție deținătoare, Muzeul de Antichități.

În tipologia bobocului de lotus cu petale lanceolate o linie stilistică aparte o reprezintă varianta cu contur dublu, observabilă în legătura unui subgrup destul de numeros (26, 95, 96, 131, 141, 161, 171, 309, 519, 541, 542), care permite, la rândul lui, repartizări în câteva subclase.

Astfel, manuscrisele 96 (copiat – probabil și legat – de diacul Visarion, în 1503, la Mănăstirea Zographou) și 141 (copiat în secolul XV și provenind din

¹⁰ De fapt, sepale, așa cum demonstrează W. Goodyear, vezi *infra*.

biblioteca Mănăstirii Neamț) includ în compoziția decorativă a legăturilor, pe lângă alte elemente comune, un boboc de lotus identic, discret și efilat, fără caliciu, cu un desen rar întâlnit (fig. 11), informații ce conduc către conturarea ipotezei că și cel de al doilea volum a fost legat tot la Zographou.

O altă serie a subgrupului se constituie din manuscrisele 131 (copiat la 1472 de Ghervasie ieromanah pentru Mănăstirea Neamț), 161 (copiat în secolul XV), provenit și el de la Neamț și 171 (copiat în secolul XV și donat în 1607 Mănăstirii Bistrița, intrat în colecțiile B. A. R. de la Muzeul de Antichități). Desenul ornamentului reprezintă de această dată o inflorescență mai amplă, cu caliciu punctiform (fig. 12). Celor trei volume li se pot alătura și manuscrisele 26 (de la Mănăstirea Probota), 541 (secolul XV) și 542 (secolul XVI), ultimele două de la Dobrovăț.

Tipul bobocului de lotus lanceolat este cel mai răspândit și înregistrează cele mai multe varietăți, uneori greu de definit ca urmare a unor diferențe, formale și dimensionale, uneori aproape imperceptibile și imprecis cuantificabile. Modificările structurale ale pielii, variabile în funcție de condițiile de conservare, impresiunea inițială defectuoasă, deteriorările diverse cu cauze necunoscute sunt elemente ce trebuie avute în permanență în vedere; din aceste motive clasele stilistice pentru fiecare ornament și pentru legăturile în ansamblu nu pot fi stabilite decât prin corelarea tuturor elementelor de structură, dar și de evoluție.

În aceste condiții, extrem de valoroase și de importante sunt acele varietăți cu totul particulare, foarte clar definite prin contururi și dimensiuni, posibil de identificat fără aproximări și confuzii.

O astfel de categorie stilistică bine delimitată și individualizată este tipul bobocului de lotus cu petala centrală mai mare, formă rotunjită a petalelor și corolă alungită (fig. 13 A), care ornează legăturile manuscriselor 21 și 164. Primul volum este copiat în 1528 de monahul Evloghie (fostul vistiernic Ieremia) de la Mănăstirea Sălăgeni (intrată în 1546 în stăpânirea Mănăstirii Moldovița¹¹); cel de-al doilea include scrierile lui Eftimie de Târnovo, într-o copie realizată la 1439 de Gavril Uric și provine de la Mănăstirea Neamț.

Un alt exemplu de variantă evident distinctă și cu utilizare redusă este bobocul de lotus de mari dimensiuni (16 x 13 mm), cu petale rotunjite (fig. 13 B), inclus în inventarul ornamental al legăturilor manuscriselor 229 (copiat în 1658), 230 (copiat în 1651), ambele de la Mănăstirea Bisericanii, și 251 (copiat în secolul XVI, fără proveniență), toate trei volumele donație a Muzeului de

¹¹ V. DIR, A, XVI/1, p. 527-528, nr. 473; v. și Igor Sava, *Dreptul la ctitorie în Țările Române la sfârșitul secolului al XIV-lea – secolul al XVI-lea: tradiție bizantină și specific local*, în „Tyragetia – Istorie. Muzeologie”, serie nouă, vol. I (XVI), nr. 2/2017, p. 81.

Antichități. Ipoteza realizării legăturilor în același atelier – al Bisericanilor – ar părea una demonstrată în acest fel, dar similitudinile, în privința celorlalte elemente ale decorului, cu legăturile altor manuscrise¹², de diverse proveniențe, impun anumite rezerve.

Tipul cel mai spectaculos și mai elaborat, cu o reproducere realistă a florii, amintind de pasiunea pentru detaliu a elenismului, este desenul înfățișând bobocul de lotus cu o corolă bogată, cu mai multe petale și stamine, întâlnit, în două variante diferite (fig. 14), în legătura manuscriselor 152 (secolul XV, Mănăstirea Neamț) și 510 (copiat în 1552, la Târgu Ocna și păstrat până în 1906 la biserica din Icușești).

În legăturile din Țara Românească se regăsesc aceleași două tipuri de bază ale bobocului de lotus (cu petale lanceolate și cu petale rotunjite), precum și subtipurile întâlnite și în Moldova (cu inflorescență evazată, triunghiulară, cu petala mediană mai mare, cu contur dublu sau cu stamine și inflorescență mai amplă). În ciuda acestui fapt, actualizarea diferită a „invariantelor” permite afirmarea unei specificități pentru fiecare din cele două arii de proveniență.

Cele mai mari similitudini se observă la variantele cele mai simple ale tipului lanceolat, bobocul de formă triunghiulară, cu petale egale și evazate, motiv prezent în legăturile manuscriselor 68, 73, 179, 240, 265, 273, 279, 301, 358, 437.

Există însă și desene cu totul noi, reluate în volume ce alcătuiesc o serie consistentă, așa fiind manuscrisele 256 (secolul XV), 257 (secolele XV – XVI), 265 (secolul XVI), 273 (secolul XVI, fost al Mănăstirii Bistrița, după cum atestă o însemnare în secolul XVII), 300 (secolul XVI), 305 (secolul XV, cu o însemnare pe tăblia posterioară din secolul XVI), toate donație a Muzeului de Antichități. Se remarcă aici un boboc de lotus de mici dimensiuni, cu petale extrem de ascuțite, cu o formă aparte a corolei (fig. 15), care nu mai amintește deloc de conturul triunghiular consacrat.

Ornamentele a trei dintre volumele muntenesti – ms. sl. 316, 340, 345 (fig. 16) –, comune cu cele ale exemplarelor din *Liturghierul* lui Macarie (CRV 1, 1508) păstrate în legăturile vechi realizate la Mănăstirea Bistrița, au permis „recuperarea” și argumentarea unor informații astăzi pierdute despre cele trei volume manuscrise, al căror ultim deținător înainte de includerea în fondurile Academiei fusese același Muzeu de Antichități. Pentru primul dintre ele (miscelaneu de secol XV, copiat de „Iaroslav mult păcătosul”) Iațimirski semnalase o însemnare de la începutul secolului XVII, de pe interiorul tăbliei posterioare a legăturii, indicând apartenența codicelui la biblioteca Mănăstirii Bistrița¹³. La refacerea legăturii au fost îndepărtate tăbliciile de lemn și păstrate

¹² V. ms. sl. 229 și ms. sl. 93 (copiat în 1500 de Teodor Mărășescu), ultimul cu legătura realizată la Mănăstirea Neamț, în 1629.

¹³ P.P. Panaitescu, *Catalogul manuscriselor slavo-române și slave din Biblioteca Academiei Române*, vol. II, București, Editura Academiei Române, 2003, p. 73.

numai fragmente din cuvertura de piele cu ornamente presate, elemente care au permis compararea cu celelalte două manuscrise, volume fără nicio însemnare de proveniență sau circulație: slav 340 (Nomocanon, copiat în secolul XV, pentru care L. Bacâru¹⁴ indicase, probabil tot pe baza ornamentelor legăturii, proveniența de la Mănăstirea Bistrița) și slav 345 (miscelaneu de scrieri patristice, din secolul XVI). Setul de ornamente identice și schemele decorative, în ansamblu, identice sau similare cu ale exemplarelor primei tipărituri românești (a căror proveniență este certificată de însemnările manuscrise și de pecetea în fum a mănăstirii Bistrița) devin informații esențiale pentru reunirea tuturor celor patru volume, legate în același atelier și, cu mare probabilitate, în aceeași epocă sau la date foarte apropiate (sfârșitul secolului al XV-lea – începutul secolului al XVI-lea).

Alte două manuscrise demonstrează importanța excepțională a corelării informațiilor oferite de însemnările manuscrise de pe interiorul tăbliilor și de tipologia ornamentelor și totodată evidențiază pierderile ireparabile generate prin restaurarea abuzivă, prin distrugerea acelor elemente, care, oricât de insignifiante, inutile sau inestetice ar părea, conturează și conservă identitatea vechilor codice. Astfel copiile de secol XVI a două mineie, manuscrisele slave 457 și 462 (copiat în 1549), pot fi asociate aceluiași atelier de la Mitropolia din Târgoviște având în vedere detaliile decorative comune ale legăturilor, precum și însemnarea de pe tăblia copertei posterioare a primului volum, datată 1629, și notele marginale manuscrise din al doilea volum, aparținând unor ieromonahi și grămăticici de la aceeași mitropolie. Informațiile despre dată și loc de pe tăblia manuscrisului 457 sunt singurele de acest gen din cuprinsul său, iar pierderea legăturii în ansamblu (tăblii și cuvertură) ar însemna dispariția oricărei posibilități de asociere cu celălalt manuscris. Desenul particular al bobocului de lotus cu stamine, care atrage atenția prin dimensiune, detalii și eleganța liniei, devine un semn distinctiv al legăturii, al manuscriselor în integralitate și al atelierului de producție (fig. 17).

Și alte grupuri mici, de numai două – trei manuscrise (fig. 18), se remarcă prin proveniența aproape certă din același atelier, susținută de identitatea unor variante de lotus cu rare apariții, în contururi distinctiv față de linia obișnuită: 258 și 260 (mineie din secolele XVI-XVII); 277 (secolul XV) și 278 (secolul XVI); 290 și 299 (ambele din secolul XVI); 254, 303, 307 (primele două, din secolul XV, ultimul din secolul XVI); 263 și 343 (mineie din secolul XVI). Și pentru aceste exemplare singura informație despre proveniență se referă la ultimul deținător – Muzeul de Antichități –, care le-a și donat Bibliotecii Academiei.

¹⁴ Livia Bacâru, *op. cit.*, p. 50.

În urma unui demers analitic comparativ, variantele ornamentului lotiform înregistrate în vocabularul decorativ al legăturilor se dovedesc a fi adaptări ale unui motiv străvechi, prezent în aproape toate manifestările artistice antice și medievale. Artiștii legători preferă însă desenul cel mai simplu, care nu pune probleme tehnice în realizarea fiarelor pentru impresiune și care la nivel simbolic exprimă fără ambiguitate ideea Treimii, centrală în mesajul creștin. În cuprinsul vechii cărți manuscrise apare mult mai rar cu această formă esențializată, fiind greu de distins în rețelele fitomorfe ale chenarelor ilustrațiilor în plină pagină sau în frontispiciile policrome miniate în *Blütenblattstil*, specifice secolelor X-XI, în care imaginea originală a elementelor vegetale se pierde în bogăția detaliilor desenului și în strălucirea culorilor. Exemplare pentru acest stil al miniaturii, în a cărei țesătură se descoperă motivul lotusului, pot fi considerate frontispiciul cu bordură de lotuși conținând titlul Evangheliei după Ioan din codicele de secol XI Vat. gr. 1156 (f. 2r, fig.19)¹⁵ sau chenarul cvadrilobat închizând la mijloc Crucea lui Iisus, miniatură în plină pagină, dintr-un volum copiat în același secol, cuprinzând scrieri ale Sf. Grigorie de Nazianz (Vat. gr. 463, f. 323v, fig. 20)¹⁶. Într-un alt Tetraevangheliar vatican (Vat. gr. 364)¹⁷ conturul trifid al bobocului de lotus se pierde în complicatul decor în stil arhitectonic, consacrat de regulă tabelelor de concordanță (f. 6r, fig. 21) sau constituie chenarul reprezentării pe fond de aur a Sf. Evanghelist Matei (f. 11r, fig. 22).

Simbolismul bobocului de lotus, ca ornament bizantin, reunește semnificații complexe și multiple, forma standard a reprezentării (inflorescență trifidă) și conținuturile asociate fiind rezultatul unei sinteze de elemente preluate din epoci și arii diverse, bazate, probabil, pe utilizarea aceleiași imagini pentru motive fitomorfe similare, dar și pe sensuri comune ori foarte apropiate: lotusul, irisul, crinul și chiar floarea de șofran. Etapizarea acestei evoluții a simbolului / ornamentului, transmiterea și modificarea imaginii și a semanticii sale, stabilirea unei specificități sau a unei origini foarte precise a vreunei variante, delimitările sensurilor și nuanțelor de sens constituie din acest motiv teme de mare dificultate.

Originea motivelor lotiforme se leagă, în accepția majorității cercetătorilor, de vechea cultură egipteană și de cultul soarelui, idee centrală a

¹⁵ https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.1156.

¹⁶ https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.463.

¹⁷ https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.364.

amplului studiu pe care W. H. Goodyear îl consacră acestui ornament. Vorbind despre semnificațiile sale, acesta considera că:

„[...] the lotus is a symbol of «life», of «immortality», of «renaissance» or of «resurrection». Its mortuary significance and funereal uses are mentioned. As a symbol of fecundity it is well known. [...]

In reality, the solar significance of the lotus, which is also explicitly mentioned by ancient classical authority, is the elementary and most important one; not as overpowering or belittling the other relations to the tomb, the Resurrection, and the idea of «life» or creative power, but as explaining them and giving them full value.”¹⁸

Pe lângă multiplele sensuri rezultate din asocierea simbolului lotusului cu cele mai importante zeități ale Egiptului antic (Ra, Amon, Osiris, Horus, Isis) și cu celelalte tipuri de reprezentări simbolice ale acestora (zoomorfe, fitomorfe, geometrice), Goodyear indică și felul în care ele au fost preluate și reinterpretate în lumea creștină. Reținem, dintr-o analiză minuțioasă și erudită, câteva idei: apariția lotusului în toate altarele dedicate zeităților egiptene, element păstrat peste timp și în altarele creștine (de exemplu altarul coptic, din secolele IV - V din interiorul templului lui Isis, de la Philae¹⁹, fig. 23), ideea Treimii divine pe care o exprimă simbolul lotusului (la egipteni, triadele Osiris, Isis, Horus sau Amon, Maut, Khons²¹), asocierea semnificativă a lotusului cu personajele centrale ale cultului creștin, printr-un transfer care păstrează forma și principiul originar după care s-a realizat asocierea, dar adaptează semnificația, dând simbolului un sens concordant cu noua teologie, de exemplu, zeița Isis, divinitate feminină, – lotus, simbol al fecundității, al energiei creatoare, devine Fecioara Maria – lotus, metamorfozat în „the Lily of the Virgin”, simbol al purității creației divine.

Tot Goodyear face necesara distincție între cele două specii de plante lotiforme, adesea confundate, *Nymphaea* și *Nelumbius*, prima, cu două varietăți, alb și albastru, fiind cea căreia îi aparține în mod real lotusul. Pe baza caracteristicilor morfologice ale plantei este explicată identificarea și evoluția ornamentului-simbol²², care, într-una din cele trei variante de bază²³, datând din perioada dinastiei a IV-a (cca 2613–2494 î.Ch.), se reduce, de fapt, prin

¹⁸ Wm. H. Goodyear, *The Grammar of the Lotus. A New History of Classic Ornament as a Development of Sun Worship*, London, Sampson Low, Marston & Company, 1891, p. 4-5.

¹⁹ <https://en.wikipedia.org/wiki/File:Autel.jpg>.

²¹ Wm. H. Goodyear, *op. cit.*, p. 11-12.

²² *Ibidem*, p. 25.

²³ Reprezentarea în vedere frontală a capsulei lotusului (rozeta), în vedere laterală (așanumitul boboc de lotus) și reprezentarea corolei deschise susținute de caliciu (variantea palmetă).

stilizarea accentuată a formei și eliminarea corolei, la reprezentarea caliciului din vedere laterală, cu numai trei din cele patru sepale. Concluzia cercetătorului este aceea că „the recognition of the three-spiked form as a typical lotus and conventional outcome of realistic rendering is one of vital importance throughout the subject treated” și că „that there is not one spiral in Greek ornament which is not a lotus derivative”²⁴.

Valorificând informațiile din studiul lui Goodyear, Alois Riegl dedică lotusului un întreg capitol în lucrarea sa fundamentală²⁵ asupra genezei, construcției și metamorfozei celor mai importante ornamente. Fără a fi de acord cu ideea că reinterpretările grafice ale lotusului generează majoritatea ornamentelor fitomorfe și chiar geometrice (v. cercurile concentrice sau spirala) și respingând explicarea semnificațiilor simbolice în exclusivitate prin conexiunea cu cultul solar, Riegl reafirmă originea egipteană a motivului și valoarea de simbol cu semnificații religioase complexe (mult diminuate în celelalte culturi care l-au preluat) și apreciază că lotusul este cel mai important ornament fitomorf creat de Egiptul antic („the most important of the vegetal forms used and apparently invented by the ancient Egyptians”)²⁶. Sunt de reținut și precizările referitoare la specificitățile fiecărei arii și perioade, inovații și caracteristici care s-au dezvoltat plecând de la tipul egiptean original, dar și larga răspândire, versatilitatea și longevitatea modelului.

În cultura greacă, această formă decorativă apare încă din cele mai vechi epoci și cunoaște cele mai armonioase versiuni și datorită creării unui nou element – vrejul (*die Ranke*) – care permite apariția rețelilor fitomorfe, extrem de elaborate și rafinate în epoca elenistică din care arta bizantină preia multiple componente²⁷.

Atestările timpurii apar în decorul ceramicii minoice și miceniene, caracterizate printr-o ornamentație luxuriantă, așa cum se observă, de exemplu, pe câteva vase păstrate la Ashmolean Museum de la Oxford University – un vas din Knossos de la 1700 î.Ch. (fig. 24)²⁸ și un riton etrusc provenit tot din Creta, datând de la 1600 î.Ch. (fig. 25)²⁹. Vase descoperite în întreg spațiul vechii Grecii, în epoci mult mai târzii, atestă perpetuarea motivului lotusului și metamorfozele lui, mai ales prin apariția lujerilor care realizează rețeaua

²⁴ *Ibidem*, p. 38-39, 77.

²⁵ Alois Riegl, *Stilfragen*; citatele din acest articol sunt preluate din ediția în limba engleză: Alois Riegl, *Problems of Style. Foundation from a History of Ornament*; translated by Evelyn Kain, annotations, glossary and introduction by David Castriota, preface by Henri Zerner, New Jersey, Princeton University Press, 1992.

²⁶ *Ibidem*, p. 67-68.

²⁷ *Ibidem*, p. 8, 11.

²⁸ <https://clioantiquities.wordpress.com/tag/knossos/>.

²⁹ <https://www.veniceclayartists.com/minoan-art-pottery/>.

fitomorfă. Un grup unitar îl reprezintă câteva vase cipriote tip kylix, din colecția Metropolitan Museum, din prima epocă arhaică (750–600 î.Ch. fig. 26³⁰, fig. 27³¹) și o amforă de transport, bogat decorată, cu aceeași datare, piesă din colecția Muzeului Național de Arheologie din Atena (fig. 28)³². Ornamentul este reîntâlnit și în vasele în stil Melos (fig. 29, amforă phytos, 650–600 î.Ch., de la Muzeul Național de Arheologie din Atena)³³, în cele din Ionia (fig. 30, vas oinochoe, 625 î.Ch., de la J. Paul Getty Museum, Los Angeles)³⁴, din Rhodos (fig. 31, 610–590 î.Ch., în colecția Kunsthistorisches Museum Wien)³⁵, din Corint – un recipient pentru parfum, alabastron, de la sfârșitul secolului VII î.Ch. (fig. 32)³⁶ și un vas din 575–550 î.Ch. (fig. 33)³⁷ –, în ceramica din Attica, exemple putând fi două vase în tehnica figurilor negre, o amforă datată 570–550 î.Ch., atribuită pictorului Timiades, păstrată în fondurile British Museum (fig. 34)³⁸, și o cupă din aceeași epocă, deținută de Metropolitan Museum (fig. 35)³⁹.

Ornamentul este folosit și în decorul arhitectonic, de data aceasta nu pentru capitellurile coloanelor, așa cum se întâmpla în vechiul Egipt (coloana cu capitel lotiform fiind una dintre cele mai răspândite în această cultură), ci, de pildă, în compozițiile parietale de tipul plăcilor ceramice exterioare (v. fig. 36, piesă lydiană din secolul VI î.Ch.)⁴⁰.

Numeroase sunt utilizările în arta mozaicului, în toată aria greco-romană, în primele secole ale erei creștine: în pavimentul din *sacellum*-ul de

³⁰ <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/240053?sortBy=Date&ao=on&ft=kylix&offset=0&rpp=20&pos=11> (inv. 74.51.467).

³¹ <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/240054?sortBy=Date&ao=on&ft=kylix&offset=0&rpp=20&pos=10> (inv. 74.51.468).

³² <http://www.namuseum.gr/collections/cypriot/archaic/archaic02-en.html>, inv. 29682.

³³ https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/0a/Melian_Horse_amphora_NAMA_913.jpg

³⁴ <http://www.getty.edu/art/collection/objects/9694/unknown-maker-oinochoe-east-greek-milesian-about-625-bc/?dz=#b3db43215e0d0d34262b91ab6e8cb573761827cb>, inv. 81.AE.83; <https://ro.pinterest.com/pin/480266747742805330/>

³⁵ <https://www.khm.at/en/objectdb/detail/54295/?pid=2292&back=270&offset=1&lv=listpackages-5428>, inv. Antikensammlung, IV 1622; <https://ro.pinterest.com/pin/238479742746652748/>

³⁶ [http://www.christies.com/lotfinder/ancient-art-antiquities,sale 5488](http://www.christies.com/lotfinder/ancient-art-antiquities,sale%205488); <https://ro.pinterest.com/pin/212513676139176401/>.

³⁷ <https://i.pinimg.com/originals/12/7e/17/127e1701a932b3e3b9a19b3f9c28558c.jpg>.

³⁸ http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?partid=1&assetid=186570001&objectid=462439, inv. 1897,0727.2.

³⁹ <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/246931?sortBy=Date&ao=on&ft=kylix&offset=20&rpp=20&pos=31>, inv. 01.8.6.

⁴⁰ <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/252566>.

lângă Terme dei Cisiarii, de la Ostia (cca 150 d.Ch., fig. 37)⁴¹, în multe vestigii din secolul IV d.Ch., precum mozaicurile basilicii din Aquileia (fig. 38)⁴² sau în basilica lui Valentinian, de la Sabratha, în Libia (fig. 39)⁴³, la Toragnola, în mozaicul de pe via Prenestina (fig. 40)⁴⁴ și chiar și în Edificiul Roman cu mozaic de la Constanța (fig. 41)⁴⁵. Ornamentul este răspândit, de asemenea, în aria iudaică, cum ar fi în desenul mozaicurilor de la Basilica Sf. Teodor (secolul V d.Ch.), din Khirbet Beit Sila, în nord-vestul Ierusalimului, dar și în ruinele de la Hura, din deșertul Negev (fig. 42)⁴⁶ ori la Khirbet Midras (fig. 43)⁴⁷. Și în Rotunda lui Galerius de la Thesalonic, edificată în primii ani ai secolului IV, mozaicurile de paviment, dar și cele parietale includ lotusul în alcătuirile lor decorative (fig. 44, 45)⁴⁸.

Exemplele selectate au în comun forma extrem de stilizată a lotusului, redus la cele trei sepal, fenomenul indicând desemantizarea, într-o anumită etapă, a simbolului originar egiptean, atât de plin de semnificații, și transformarea lui într-un simplu ornament, impus de o îndelungată, aproape imemorială tradiție, dar și de capacitatea acestei forme simple de a alcătui compoziții noi și variate, în formule parcă infinite.

Secolele creștine și îndeosebi era bizantină par a conferi din nou statut de simbol ornamentului și sensuri teologice, bazate pe conceptul Treimii și pe reconstituirea formei crucii, într-o imagine discretă, dar în același timp foarte sugestivă și armonioasă, prin îmbinarea motivului după două axe perpendiculare.

În basilicile bizantine care definesc arta epocii, lotusul aparține inventarului decorativ al benzilor care separă registrele frescelor și mozaicurilor sau marchează elementele esențiale ale structurii arhitectonice, precum arcele și bolțile. Poate fi recunoscut la Sf. Sofia din Constantinopol, în arcul decorativ al mozaicului de deasupra porții imperiale, reprezentându-l pe Iisus Pantocrator încadrat de Fecioara Maria și Arhanghelul Gabriel (în medalioane circulare), primind gestul de venerație și credință al împăratului Leon al VI-lea (fig. 46)⁴⁹,

⁴¹ <https://i.pinimg.com/originals/a8/ea/0c/a8ea0c830823e7adeee9905da2e087b7.jpg>.

⁴² <https://i.pinimg.com/originals/07/6c/27/076c27061bd5733085a7133728177818.jpg>;
<https://www.globopix.net/photos/friuli/aquileia/basilica-di-aquileia9.html>;
https://www.123rf.com/photo_26971601_four-animal-mosaics-inside-basilica-di-aquileia-in-italy.html?fromid=clArZjc2Si9LWUJtcndLZVltVDVPUT09.

⁴³ <https://ro.pinterest.com/pin/394909461052498476/>.

⁴⁴ <https://www.ancient.eu/image/2616/>.

⁴⁵ <http://pontuleuxin.ro/m-edificiul-roman-mozaic.php>.

⁴⁶ <https://www.nbcnews.com/science/science-news/elaborate-6th-century-mosaics-unearthed-israel-n69126>.

⁴⁷ <https://israel-tourguide.info/tag/mosaic-floor/>.

⁴⁸ <http://helenmilesmosaics.org/mosaic-sites/rotunda-mosaics/>.

⁴⁹ https://cdn.theculturetrip.com/wp-content/uploads/2016/10/1200px-hagia_sophia_imperial_gate_mosaic_2.jpg.

dar și în spațiul vast al cupolei nartexului din aripa vestică, lucrare din secolul al IX-lea (fig. 47, 48)⁵⁰. La Mănăstirea Daphni, de lângă Atena, ctitorită în secolul XI, benzile de boboci de lotus încadrează transpunerile în mozaic ale unor teme iconografice esențiale, precum cele din ciclul marianic sau portrete de sfinți, așa fiind cel al Sf. Nicolae, de pe peretele estic al diaconiconului (fig. 49)⁵¹. Cu același rol, de delimitare a unei reprezentări iconografice, apare și în semidomul apsei din biserica de secol VI Panagia Angeloktistos, din localitatea Kiti, în Cipru, constituind chenarul unui mozaic ce o înfățișează pe Fecioara Maria cu Pruncul, în mijlocul arhanghelilor (fig. 50)⁵². La Hosios Loukas (lângă Delphi, în Phocida), ornamentul se poate observa pe intradosul arcelor care susțin semidomul altarului, împodobit cu reprezentarea Fecioarei Maria pe tron (fig. 51)⁵³.

Acestei selecții extrem de restrânse, care ilustrează răspândirea în timp și spațiu a lotusului ca ornament / simbol i-ar putea fi adăugate exemplele strălucite din spațiul italic, precum basilicile din Ravena, Monreale, Cefalu, din vastul teritoriu ocupat cândva de Imperiul Roman, în nordul Africii sau în vestul Europei, din ariile sârbă, bulgară, rusă și armeană, precum și din așezămintele Athosului și din Capadocia. Evoluția acestui motiv decorativ și în alte arte minore – arta textilă, orfevrărie și mai ales miniatura manuscriselor – poate revela remodelările diverse, identificând suprapunerile și contaminările cu alte ornamente fitomorfe sau geometrice și reconstituind un traseu estetic sinuos și un complex de semnificații. Însă, chiar și această sumară exemplificare arată clar că acest ornament al legăturilor vechilor manuscrise din spațiul românesc nu este un element autohton inspirat de flora locală, ci un simbol milenar și un tipar ornamental universal, transmis și impus la noi prin influența bizantină, filon constitutiv al spiritualității românești.

⁵⁰ <https://www.askideas.com/30-incredible-mosaic-inside-the-hagia-sophia-in-istanbul-turkey/>; [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Hagia_Sophia_\(Istanbul\)_-_Imperial_Gate_mosaic_Jesus.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Hagia_Sophia_(Istanbul)_-_Imperial_Gate_mosaic_Jesus.jpg).

⁵¹ http://atom.doaks.org/atom/uploads/r/image-collections-and-fieldwork-archives-dumbarton-oaks-research-library-and-collection-2007-present/8/a/8ad84ff48c63e3ba255cd968136b989b60b3065df0e04466798b6d998b6b25c8/_var_tmp_Digital_Objects_MSBZ009_NorthAdriatic_DaphniMonastery_jpegs_BF.T.Da.019.D.JPG.

⁵² <https://rear-view-mirror.com/2016/03/06/masterclass-in-byzantine-mosaics-part-2/>.

⁵³ <https://www.dreamstime.com/royalty-free-stock-images-hosios-loukas-murals-greece-golden-paintings-christ-mary-apostles-dome-ceiling-monastery-image36999669>.

Fig. 1 - Ms. sl. 127

Fig. 2 - Ms. sl. 26

Fig. 3 - Ms. sl. 242

Fig. 4 - Ms. sl. 552

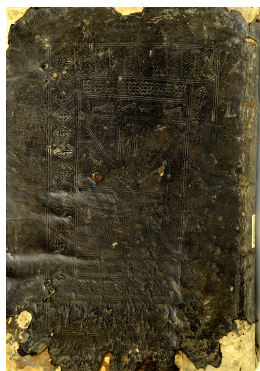

Fig. 5 - Ms. sl. 519

Fig. 6 - Ms. sl. 107

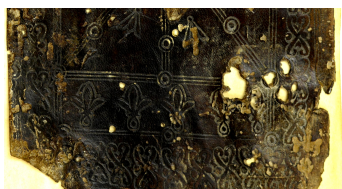

Fig. 7

Ms. sl. 50

Ms. sl. 51

Ms. sl. 61

Ms. sl. 62

Ms. sl. 57

Ms. sl. 64

Ms. sl. 759

Ms. Sl. 54

Ms. Sl. 58

Fig. 8

Ms. sl. 92

Ms. sl. 105

Ms. sl. 106

Ms. sl. 120

Ms. sl. 160

Ms. sl. 180

Ms. sl. 188

Ms. sl. 198

Fig. 9

Ms. sl. 231

Ms. sl. 297

Ms. sl. 302

Fig. 10

Ms. sl. 195

Ms. sl. 242

Fig. 11

Ms. sl. 96

Ms. sl. 141

Fig. 12

Ms. sl. 131

Ms. sl. 171

Ms. sl. 26

Ms. sl. 541

Ms. sl. 542

Ms. sl. 161

Fig. 13

A.

Ms. sl. 21

Ms. sl. 164

B.

Ms. sl. 229

Ms. sl. 230

Ms. sl. 251

Fig. 14

Ms. sl. 152

Ms. sl. 510

Fig. 15

Ms. sl. 256

Ms. sl. 257

Ms. sl. 265

Ms. sl. 273

Ms. sl. 300

Ms. sl. 305

Fig. 16

Ms. sl. 316

Ms. sl. 340

Ms. sl. 345

CRV 1

Fig. 17

Ms. sl. 457

Ms. sl. 462

Fig. 18

Ms. sl. 258

Ms. sl. 260

Ms. sl. 277

Ms. sl. 278

Ms. sl. 290

Ms. sl. 299

Ms. sl. 254

Ms. sl. 303

Ms. sl. 307

Ms. sl. 263

Ms. sl. 343

Fig.19 , Vat. gr. 1156

Fig. 20, Vat. gr. 463

Fig. 21, Vat. gr. 364

Fig. 22, Vat. gr. 364

Fig. 23

Fig. 24

Fig. 25

Fig. 26

Fig. 27

Fig. 28

Fig. 29

Fig. 30

Fig. 31

Fig. 32

Fig. 33

Fig. 34

Fig. 36

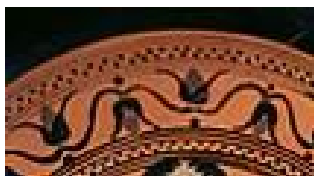

Fig. 35

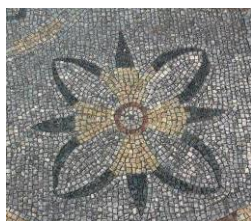

Fig. 37

Fig. 38

Fig. 39

Fig. 40

Fig. 41

Fig. 43

Fig. 44

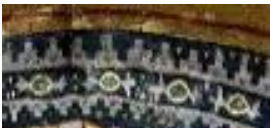

Fig. 46

Fig. 47

Fig. 42

Fig. 45

Fig. 48

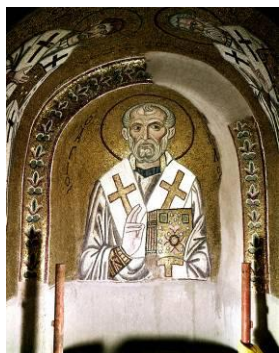

Fig. 50

Fig. 51

Fig. 49

Luminița KÖVARI
Biblioteca Academiei Române
luminita.kovari@gmail.com